

Esther van Fenema
en Joost Röselaers

DE LEEGTE VOORBIJ

Op zoek naar
een verhaal dat
ons verbindt

2023 Prometheus Amsterdam

Inleiding

We leven in tijden van crisis. De politiek gaat van crisis naar crisis. Het lukt de politiek niet om oplossingen te bieden voor de stikstofcrisis, de asielcrisis, de toeslagenaffaire-crisis en de naslepen van de coronacrisis, om maar een aantal crises te noemen. Het lukt de politiek hoogstens om oplossingen voor de korte termijn te bedenken. De grote uitdagingen blijven echter liggen. Ondertussen groeien de onvrede en het wantrouwen in de samenleving. Al deze crises versterken de vertrouwenscrisis.

Er zit een rode draad in deze crises. Ten diepste zijn het geen politieke of economische crises maar gaat het om existentiële en zelfs spirituele crises. Het draait om de aloude spirituele vragen: wie ben ik, en vooral, wie zijn wij? Wat verbindt ons aan elkaar? En wat is de stip op de horizon? Hoe ziet de ideale samenleving eruit en hoe kunnen we daar stap voor stap gestalte aan geven? Wat zijn de verhalen die zin, samenhang en perspectief bieden aan ons bestaan?

De afgelopen decennia is Nederland in buitengewoon rap tempo gesecculariseerd. Dat heeft ons vaak bevrijd van een dikwijls onderdrukkend paternalisme. We hebben meer dan ooit de ruimte om te worden wie wij zelf willen zijn.

Dat is een groot goed en iets om te koesteren! Maar vrijheid is niet een doel op zich. Sterker, het begint bij vrijheid. In alle pogingen om ons te bevrijden is de vraag niet gesteld: vrij zijn, waartoe?

Het liberale verhaal, dat ons een ongekenkende vrijheid heeft geschonken, is verworpen tot een neoliberaal verhaal. Een puur kapitalistisch verhaal waarin consumentisme de waarde van ons leven bepaalt. Je bent wat je hebt. Er is een sterk maakbaarheidsgeloof aan verbonden. Je hebt alle vrijheid gekregen om succesvol te worden. En als dat niet lukt, dan heb je dat aan jezelf te danken. Dit neoliberale verhaal is verwoestend voor mens en natuur. Dat is geen verhaal dat toekomst heeft. Het zorgt voor een grote leegte.

In haar boek *Het verlaten individu. Waarom voelen wij ons zo leeg?* (2022) stelt Esther van Fenema een scherpe diagnose van onze tijd. Toen we ooit de baleinen uit de samenleving trokken en het individu bevrijdden uit allerlei groepsverbanden, hoopten we zelf God te worden. Als 'God' hebben we overal recht op en bepalen we zelf de grenzen. De paradox is dat we deze verantwoordelijkheid niet goed verdragen en kwetsbaar zijn geworden.

We verwachten de beloning en de verlossing van buiten, maar God heeft ons verlaten.

Het verlaten individu is overal. We lijden aan eenzaamheid, onzekerheid, somberheid, vertwijfeling en angst. We worstelen met tal van psychische klachten, die veelal terug te voeren zijn op zingeving en vooral het gebrek eraan: leegte. Dat nare gevoel proberen we te dempen door excessief te consumeren en te 'genieten', waardoor we ons steeds leger gaan voelen en in een negatieve, vicieuze cirkel terechtkomen.

Als er geen samenhang, structuur en ordening bestaat in de samenleving, dan lopen we het risico op desintegratie of ontbinding. Een 'psychotisch' toestandsbeeld dreigt, waarbij we niet meer in staat zijn om te markeren wat van waarde is. We worden apathisch en stranden massaal in de leegte. Makkelijk om aan te verdienen en ideaal om onder de duim te houden.

Aan de hand van de zeven hoofdzonden probeert van Fenema te onderzoeken waar het mis is gegaan en wat de gevolgen zijn van decennialang grenzeloos hoofdzondigen. Ze voegt een nieuwe hoofdzonde toe die kenmerkend is voor nu: de leegte.

Het boek raakte een snaar en kon op de nodige aandacht rekenen. Het stelt kritische vragen aan onze vrijheidsidealen in deze neoliberale tijd. De mens blijft als verweesd achter. Er is weinig meer wat ons met elkaar verbindt. We voelen ons leger en leger.

Bij de boekpresentatie van Esther van Fenema sprak Joost Röselaers. Hij herkende de diagnose van Esther volkomen als predikant en als actief deelnemer aan het maatschappelijke gesprek. Als betrokken liberaal. Al jarenlang pleit hij voor een waardegedreven politiek. Een politiek vanuit waarden en gericht op idealen. Dikwijls gebruikt hij dan het beeld van de bouw van de kathedraal. De bouwers van de kathedraal werkten in de Middeleeuwen steen voor steen aan een project waarvan zij de voltooiing nooit zouden meemaken. Dat gold ook voor hun kinderen en kleinkinderen. De architect wist hoe het eindresultaat eruit zou zien en sprak de bouwers bemoedigend toe dat elke steen van de kathedraal van wezenlijke waarde is. Elke steen van de kathedraal is van onschatbare waarde. En dat geeft op

zijn beurt weer waarde aan de steen. En aan de bouwer. Wat is de kathedraal waar wij anno 2023 aan willen werken? Hoe ziet de ideale samenleving eruit en hoe geven we daar – steen voor steen – gestalte aan? Wie zijn daar de architecten en bouwers van?

De kathedraal hoeft niet te worden afgebouwd. Het is als een stip op de horizon. Wij weten welke kant wij op gaan. Dit beeld appelleert aan de noodzaak van transcendente overtuigingen. Er is iets groter dan wij, waar wij allen deel van uitmaken. Mijn leven wordt niet bepaald door mijn eigen succes maar door het geheel waar ik een wezenlijk element van vorm. Deze transcendentie zorgt voor solidariteit. Elke steen, elk individu is van wezenlijk belang voor het geheel. Elk individu wordt gezien en gewaardeerd. Dat is de existentiële en spirituele kern. Een samenleving kan niet zonder een dergelijk besef van transcendentie en daaraan verbonden solidariteit.

En zo ontstond op de avond van de boekpresentatie het plan voor deze publicatie. Na ‘het verlaten individu’, ‘voorbij de leegte’. De psychiater en de predikant gingen samen op pad om zeventien mensen hierover te interviewen. Dat bleek een goede combinatie te zijn. Het gaat ten diepste om existentiële en spirituele vraagstukken en dat zijn van oudsher de expertises van psychiater en predikant. Op meer vlakken bleken we (Esther en Joost) elkaar goed aan te vullen. Dat gold ook voor onze netwerken. We erkennen beiden het belang om de existentiële en spirituele leegte te vullen in onze samenleving, zowel wat het persoonlijk leven betreft als onze samenleving als geheel.

In dit boek valt zowel de term ‘verhaal’ als ‘narratief’. In onze gesprekken merkten we een allergie voor het veelgebruikte woord ‘narratief’. Velen gaan met de term aan de haal. Wij hebben daarom een voorkeur voor ‘verhaal’. Ook omdat een verhaal bestaat uit kleinere verhalen die het grote verhaal verbeelden. Er zijn persoonlijke verhalen nodig om uit te drukken wie wij zijn en willen worden. Wij mensen kunnen niet zonder verhalen. De veelzijdige Israëlische Yuval Noah Harari schrijft in zijn boek *Sapiens* over de geschiedenis van de mensheid dat mensen gedeelde verhalen nodig hebben om te overleven. Als groep en als individu. Zonder een narratief wordt het ieder voor zich. En zonder narratief red je het zelf ook niet. De joodse psychoanalyticus Viktor Frankl bracht jaren door in de concentratiekampen. Na de oorlog schreef hij over de mensen met wie hij leefde in de kampen. Meestal kon hij al vrij snel zien wie het kamp zou overleven – als je al door de nazi’s die mogelijke uitkomst gegund werd. En wie niet. Als iemand een verhaal kon maken van wat hem overkwam, dan was hij of zij minder toegankelijk voor de geesten van wanhoop, van de machteloze woede, van de onverschilligheid, die overal in het kamp aanwezig waren. Een verhaal maakt sterk. Een verhaal, gebaseerd op de geschiedenis van je volk en familie. Op de waarden die je hebt meegekregen. Een verhaal dat je door wil geven. Waar je onderdeel van wilt blijven uitmaken. Een verhaal waarvan je gelooft dat het toekomst heeft. Ondanks alles. Wij mensen hebben verhalen nodig, en juist dat aspect (het vertellen en doorgeven van verhalen) zijn we in rap tempo aan het kwijtraken in de westerse samenlevingen.

Dit boek is overigens niet geschreven vanuit een hang naar nostalgie. Vroeger was heus niet alles beter, ook niet in de

tijden dat we wél een gedeeld verhaal hadden. Dat verhaal kon beklemmend en exclusief zijn. Wel denken wij beiden dat er met de secularisatie een aantal wezenlijke baby's met het badwater is weggespoeld. Elementen uit het geloof die zorgden voor zin en samenhang. Rituelen en gebruiken die van grote waarde waren en een vertaalslag naar het nu verdienen. Feestdagen met een sterke betekenis. Een samenleving kan niet zonder. De blik van dit boek is vooruit, maar we hoeven gelukkig niet bij nul te beginnen. Er zijn verschillende religieuze en filosofische tradities waar we rijkelijk uit kunnen putten.

Dit boek is geschreven vanuit hoop en optimisme. Het startpunt is dat niet. We worden weinig vrolijk van de leegte waar we in verkeren. Maar wij zijn ervan overtuigd dat we 'voorbij de leegte' kunnen gaan. De gesprekken die we voerden hebben onze hoop en ons optimisme laten ontwaken.

De zeventien gesprekspartners zijn zorgvuldig en in nauw overleg met elkaar gekozen. Vele namen zijn de revue gepasseerd. We hebben nadrukkelijk gelet op de diversiteit. Belangrijk criterium was een onafhankelijke en creatieve geest. En uiteraard een affiniteit met het onderwerp. Alle geïnterviewden hebben eerder gesproken of geschreven over de behoefte aan een nieuw verhaal. Zij erkennen in zekere zin de leegte. En zij bieden allen een weg voorbij de leegte. Het is een diverse groep. Ze zijn allen actief in het maatschappelijke debat in Nederland. Op één na: Klaus Schwab. Zijn rol en invloed worden wel veelvuldig besproken in het Nederlandse maatschappelijke debat. Het gesprek met hem is vanwege de zorgvuldige woordkeuze in het Engels opgenomen in deze bundel. Wij hebben ook mensen geïnterviewd wier ideeën ver van ons afstaan maar die wel een

belangrijke stem laten klinken in het Nederlandse debat. We hebben onszelf uitgedaagd om voorbij onze eigen hokjes te denken. De lijst is nadrukkelijk niet compleet. We hadden nog wel even door kunnen gaan. En we hebben niet de pretentie dat we alle stemmen en creatieve geesten de ruimte hebben gegeven. We hebben ons ten slotte beperkt tot het Nederlandse verhaal. Al is de vraag of dat in de toekomst nog de begrenzing is (en of er überhaupt nog een begrenzing nodig is?). In dit boek klinkt ook een aantal stemmen op om ons juist te richten op een gedeeld Europees verhaal. En stemmen die het juist kleiner willen. Begin in je eigen straat!

Deze publicatie is nadrukkelijk een eerste verkenning. Daarom eindigen we ook niet met een concreet voorstel voor een nieuw verhaal, maar met observaties en overwegingen. Als bouwstenen. Het is aan de samenleving om ermee aan de slag te gaan. Aan de politiek met name. Wij hopen met *De leegte voorbij* een bewustwording op gang te brengen om de grootste crisis van onze tijd, die existentieel en spiritueel van aard is, te adresseren. En om te werken aan een gedeeld verhaal. Om het aan te durven om over transcendentie te spreken, dat wat groter is dan wij. Voorbij een doodlopend en doorgesloten individualisme. Met deze bouwstenen kan de beweging van start gaan. In het besef dat het nooit af zal zijn. Het gedeelde verhaal zal altijd in ontwikkeling blijven. Door veranderingen in tijdsgeest en bevolkingssamenstelling zal er soms een aanpassing nodig zijn. Maar de basis van het verhaal, de waarden die eraan ten grondslag liggen, is transcendent. Daarvan moeten we als samenleving durven zeggen: dat is van eeuwigheids-waarde. Kome wat komt. Ook al hebben we de publieke opinie soms tegen ons. Maar we zijn ervan overtuigd dat

dit maakt wie wij zijn en willen worden. En stap voor stap concretiseren wij deze waarden in het nu. En hebben we dat beeld van de nooit voltooide, maar prachtige kathedraal van de ideale samenleving voor ogen.

Dirk De Wachter

Een probleem is een wake-upcall om iets te doen

Esther en Joost voelen een grote verwantschap met het denken van Dirk De Wachter. Hij is een collega-psychiater van Esther en beiden herkennen en benoemen zij de leegte in de samenleving. De leegte die mensen ertoe kan brengen om een psychiater te bezoeken. Volgens Dirk De Wachter zijn we het verleerd om naar elkaar te luisteren en om existentiële en van oudsher spirituele vragen met elkaar te bespreken. Wie ben ik? Waar hoor ik bij? Wat geeft mijn leven zin? Zes jaar geleden ging Joost in gesprek met De Wachter in het televisieprogramma *Jacobine*. In verschillende gespreksgroepen in zijn kerken heeft hij de boeken van De Wachter besproken, waaronder *Borderline Times*, *De kunst van het ongelukkig zijn* en recentelijk *Vertroosting*. De Wachter stipt wel eens de noodzaak aan om een nieuw narratief vorm te geven, op maatschappelijk en persoonlijk niveau. Dat zou immers weer zorgen voor de nodige samenhang en zin. De Wachter noemt zichzelf een 'christelijke non-theïst'. Hij gelooft niet in een goddelijke macht die ons leven zou leiden. Hij is er wel van overtuigd dat de ontkerkelijking heel snel is gegaan in Europa en dat er weinig voor in de plaats lijkt gekomen. Neem de rol van pastor. Iemand met wie je kunt spreken over levensvragen. Neem de rol van rituelen in je leven. Dat wegvallen heeft een leegte veroorzaakt. Genoeg redenen kortom om met Dirk

De Wachter te spreken. Het gesprek mag niet te lang duren. Er is vorig jaar darmkanker gediagnosticeerd en De Wachter wil zijn energie sparen. Energiek is hij nog steeds. Een inspirerend en intens gesprek, zonder stiltes en zonder obligate uitwisselingen. We komen meteen tot de kern.

Bestaat er in onze samenleving eigenlijk nog een narratief?

De vraag is wat je met een narratief bedoelt. Mijn kritiek op onze cultuur is juist dat er geen narratief meer is. Dat er een soort verbrokkelde toestand bestaat, waarin iedereen zijn verhaal heeft en er geen groot verbindend verhaal meer lijkt te zijn.

Mijn probleem met de huidige cultuur is dat het credo van de huidige samenleving, van de westerse maatschappij lijkt te zijn dat ieder zijn eigen verhaal maar moet maken. Het individualisme, waarbij het ieder-voor-zichprincipe geldt en dat de mens zichzelf moet ontplooien. Het leven als iets wat je zelf maakt.

Ik denk juist dat het zelf scharniert tussen enerzijds de verlichtingsidealen, namelijk het gevoel te kunnen hebben om meester te zijn over je eigen bestaan en het gevoel dat er een zekere sturing mogelijk is in de onvoorspelbaarheid van het gebeuren, maar aan de andere kant en even belangrijk, juist het idee dat wij verbonden zijn met anderen. Het *mit einander sein, zusammen sein*, dat is ook essentieel in ons bestaan. Het zelf dat scharniert met het verbondene. Dat is voor mij de essentie en daaruit komt mijn cultuurkritiek voort, namelijk dat het ikkige nu erg de overhand heeft en dat het verbondene naar de achtergrond is verdwenen. Het verbondene wat voor mij zo essentieel is, namelijk de zorg voor de ander.